

Barbara PISARSKA

Uczelnia Vistula, Warszawa

SZLAK KULTURY JAĆWINGÓW NA TLE KRAJOBRAZU POJEZIERZA SUWALSKIEGO

Położenie i charakterystyka krajobrazu Pojezierza Suwalskiego

Aby podkreślić ciągłość przyrodniczą między Polską i sąsiadującą Litwą, warto przybliżyć dziesiętny układ podziału regionalnego według KONDRACKIEGO (1988) w odniesieniu do terenu, po którym przebiega Szlak Kultury Jaćwingów:

Obszar – Europa Wschodnia => Podobszar – Niż Wschodnioeuropejski
Prowincja – Niż zachodniorosyjski => Podprowincja – Pojezierza Wschodniobałtyckie

Makroregion – Pojezierza Litewskie

Mezoregiony: Pojezierze Zachodnio- + Wschodniosuwalskie = Pojezierze Suwalskie

Odrębność Pojezierza Suwalskiego wyraża się w:

- 1) znacznym wyniesieniu n.p.m.: Rowelska Góra – 298,1 m, Krzemienucha – 289 m;
- 2) swoistym układzie wałów morenowych do zasięgu łobów: Rospudy, Hańczy i Sejn;
- 3) położeniu w dorzeczu Niemna (rz. Czarna Hańcza i Szeszupa) i Wiśły (rz. Rospuda);

- 4) na ogół południkowym przebiegu jezior rynnowych, np. jezioro Rospuda i inne wzdłuż rzeki Rospudy, jezioro Hańcza, Szelment Wielki i Mały;
- 5) najwyraźniejszych w kraju cechach klimatu kontynentalnego (średnia temperatura roczna 6 st. C, średnia roczna suma opadów 576 mm; pokrywa śnieżna zalega 101 dni; dużo dni pochmurnych – 169; krótki okres wegetacyjny 180–190 dni).

Krajobraz Pojezierza Suwalskiego – bogaty w różnorodne formy młodoglacjalne, sprzyja tworzeniu turystycznych produktów integrujących walory przyrodnicze i kulturowe. Organizacje krajoznawczo-turystyczne (np. PTTK), harcerskie, szkoły oraz firmy turystyczne mają w tym regionie wyjątkowo duże możliwości ułożenia programów imprez krajoznawczo-turystycznych dla dzieci, młodzieży i dorosłych. W bliskim sąsiedztwie Suwałk znajdują się Wigierski Park Narodowy i Suwalski Park Krajobrazowy (SPK), na terenie których również występują elementy dziedzictwa jaćwieskiego (PISARSKA 2010).

Początki zaludniania Pojezierza Suwalskiego i pochodzenie Jaćwingów

Jak słusznie zaznacza TASIOR (2011), prehistoria Suwalszczyzny jest stosunkowo krótka. Łądogłód o grubości do 900 m stacjonował tu bowiem dłużej niż w pozostałej części kraju, bo do 12 tys. lat p.n.e. Ze względu na surowość klimatu początki kultury koczowniczych łowców, rybaków i zbieraczy na terenie północno-wschodniej Polski przypadają na okres paleolitu (10–7,5 tys. lat p.n.e.). W tym czasie część południowa dzisiejszej Polski była już zasiedlona i rozwinięta gospodarczo. Pierwsze ślady stałego osadnictwa na Suwalszczyźnie pochodzą z okresu mezolitu (3/2 tys. lat p.n.e.). Powstawały wówczas wyspowo pośród puszczy osiedla złożone z 5–8 domów ustawionych na drewnianych rusztowaniach w zatoczkach licznych tu jezior.

Jaćwingowie, podobnie jak Litwini, Łotysze i Prusowie wywodzą się z ludów, które przybyły z dorzecza Dniepru w V w. p.n.e. i zasiedliły południowo-wschodnie wybrzeże Bałtyku, w związku z czym określa się je Bałtami. Jaćwingowie, to najbardziej w Polsce znane plemię Bałtów Zachodnich, zaliczone do pruskiej grupy etnicznej (*Wielka encyklopedia...* 2002). We wczesnym średniowieczu Jaćwież zajmowała obszar pomiędzy Wielkimi Jeziorami Mazurskimi na zachodzie a Niemnem na wschodzie, dorzeczem górnej Szeszupy na północy a doliną Biebrzy na południu (OKULICZ-KOZARYN 1993).

Różne źródła pisane wymieniają nazwy poszczególnych plemion jaćwieskich. I tak – Jaćwież Właściwa pod koniec swego istnienia, czyli w XII–XIII w. zajmowała w przybliżeniu obszar Pojezierza Suwalsko-Augustowskiego, zaś w okresie I–IV w. n.e. rozpościerała się dalej na południe (KAMLER 2000). Sudowia leżała na północ od Suwalszczyzny, Dojnowa między Suwalszczyzną a Wileńszczyzną, a Pollexia w dorzeczu rzeki Ełk (BRZÓZOWSKI, IWANOWSKA, OKULICZ-KOZARYN, SIEMASZKO 1993).

Nazwa Jaćwingowie może pochodzić od:

1) żelaznej kotwicy rzecznej, którą jaćwieżą nazywają żeglujący po Niemnie mieszkańcy okręgu wołkowyskiego w obwodzie grodzieńskim (WRÓBLEWSKI, MICH, 2010 za: A.S. Kibiń);

2) rzeki Czarnej Hańczy – Antii, tworzącej naturalną oś Suwalszczyzny, ponieważ górne dorzecze tej rzeki stanowiło centrum osadnicze Jaćwingów – Antivingai (Okulicz-Kozaryn 1993 za językoznawcą – prof. J. Nalepą).



1 – grodzisko, 2 – Góra Kościelna, 3 – Góra Cmentarna, 4 – osada otwarta (+)

Rys. 1. Położenie grodziska w Szurpiłach według KACZYŃSKIEGO (1955)

Źródło: KOWALCZYK-HEYMAN (2009)

Pierwszymi zasiedlonymi przez nich terenami na Suwalszczyźnie były rejon Osinek i Szurpił, gdzie na Górze Zamkowej założyli wówczas osadę obronną otoczoną podwójnym płotem palisadowym umocnionym kamieniami (rys. 1). Żyło w niej 30–50 ludzi, którzy znali sztukę odlewniczą. Po dwukrotnym pożarze osadę i umocnienia odbudowano, dzięki czemu przetrwały one do przełomu I i II w. n.e., kiedy znowu spłonęły. Od tego czasu przez około 300 lat na Górze Zamkowej i w jej okolicy brakuje śladów osadnictwa (*Kraina Hańczy...* 2007; OKULICZ-KOZARYN 1993; <http://www.photopodlasie.com/index>).

Religia, ustrój i zajęcia Jaćwingów

W religii Jaćwingów dominował kult solarny – czczono Słońce, ale także inne ciała niebieskie (Księżyc, gwiazdy) i fenomeny przyrody (gromy, błyskawice, wodę i ogień – sprawowali liturgię ognia). Na miejsca kultu wybierano obiekty wyróżnione przez naturę: potężne drzewa i głazy oraz źródła. Palono przy nich wieczne ogniska strzeżone przez kapłanów i gromadzono się przy nich w celach obrzędowych. Wiara w życie pozagrobowe i reinkarnację nakazywały wyposażać zmarłych w przedmioty codziennego użytku (*Wielka encyklopedia...* 2002; <http://www.suwalszczyzna.com.pl/inform/hist1.htm>).

Książęta jaćwiescy byli najprawdopodobniej głównymi kapłanami (Criw, Skomand), tak jakby władcami z Bożej Łaski. Pokojowa próba chrystianizacji Jaćwieży przez Brunona z Kwerfurtu w 1009 r. nie powiodła się. Później Jaćwingowie nie chcieli przyjąć chrześcijaństwa jako religii niesionej wówczas na ostrzach mieczów (<http://www.ojczyzna-suwalszczyzna.pl/archeo.html>).

We wczesnym średniowieczu ludy bałtyjskie, w tym Jaćwingowie przyjęły feudalny model organizacji społecznej. Terytorium Jaćwieży podzielone było na kilkanaście (w XIII w. na 15) samodzielnych jednostek społeczno-gospodarczo-administracyjnych, zwanych włościami, z których każda obejmowała osady, pola uprawne i wspólnie użytkowane bory. Włościami zarządzali naczelnicy. Reprezentowali oni warstwę społeczną nobilów, którym podlegali lud oraz jeńcy. Na czele każdej osady stała starszyzna rodowa. Życie skupiało się wokół grodów obronnych, gdzie chroniono się w czasie zagrożenia. Wszystkich takich centrów było 80, w tym na ziemiach polskich 40. Liczbę ludności zamieszkującą Jaćwież w okresie VII–XIII w. ocenia się na około 50 000 (<http://www.suwalszczyzna.com.pl/inform/hist1.htm>).

Jaćwingowie stworzyli odrębną kulturę, stając się samodzielnym organizmem politycznym; okres stabilizacji trwał od V do XIII w. n.e. W X w. zawarli przymierze z Bolesławem Chrobrym. Wiadomo, że pierwsze ataki – najpierw na Jaćwingów (w 983 r. i 1038 r.), a potem na Litwinów (w 1040 r.) i Mazowszan (w 1041 r.) – skierowali kniaziowie ruscy. Prowokowali oni akcje odwetowe Jaćwingów, aby napadać na nich poza ich ziemią (OKULICZ-KOZARYN 1993). Jaćwingowie nie zdołali zjednoczyć poszczególnych włości w jedno państwo pomimo narastającego zagrożenia ze strony sąsiadów. Włości jednoczyły się jedynie na czas obrony lub odwetowych wypraw łupieżczych, które docierały aż za Bug (Drohiczyn) i po Wisłę (Gruzdiaz).

Jaćwingowie nie znali pisma, nie tworzyli kronik, a więc wiedzę o nich czerpiemy ze źródeł dla nich na ogół nieprzychylnych. Ślady języka Jaćwingów, zbliżonego do języka Litwy i Żmudzi pozostały w nazwach rzek, jezior, uroczysk i niektórych miejscowości (<http://www.ojczyzna-suwalszczyzna.pl/archo.html>). Do zajęć Jaćwingów należały najpierw łowiectwo i zbieractwo (polowali na renifery, jelenie, łosie, a nawet niedźwiedzie; zbierali owoce runa leśnego oraz grzyby). Później zajęli się hodowlą, głównie tarpanów i owiec, ale także koni, bydła, kóz, świń oraz drobiu. Ze stałym osadnictwem wiązały się uprawa roli i rzemiosło. Konie wykorzystywano jako wierzchowce towarzyszące wojownikom w wyprawach wojennych oraz do orki. Koń był zwierzęciem czczonym i składano go do grobu wraz z jego właścicielem.

Jaćwingowie znali sposób uzyskiwania żelaza z miejscowych rud darniowych oraz wyrobu z niego potrzebnych narzędzi i broni. Umieli także robić ozdoby z brązu, srebra i złota, tkąć płótno i przerabiać wełnę owczą na włókno odzieżowe oraz wytwarzać ceramikę. Uczestniczyli oni w handlu na Szlaku Bursztynowym, który przebiegał od Półwyspu Sambijskiego i ujścia Wisły nad Morze Śródziemne i Morze Czarne. Utrzymywali kontakty, w tym handlowe z Polską, Rusią, Litwą, Łotwą, Sambią i Kuronią. Przedmiotem wymiany były skóry zwierząt, воск, sukno, broń, narzędzia, ozdoby i niewolnicy do pracy na roli.

W obcych kronikach Jaćwingów opisywano jako znakomitych budowniczych fortyfikacji ziemnych, pomysłowo wykorzystujących topografię terenu i posiadających wiele umiejętności technicznych. Ze względu na ten kunszt, znajomość sztuk walki i dzielność w boju byli chętnie wcielani do wojska litewskiego. To nie Jaćwingowie zainicjowali najazdy łupieżcze na ziemie sąsiadów; obok handlu były one głównym źródłem bogactwa w dobie rodzącego się feudalizmu wczesnośredniowiecznego najpierw w innych kulturach.

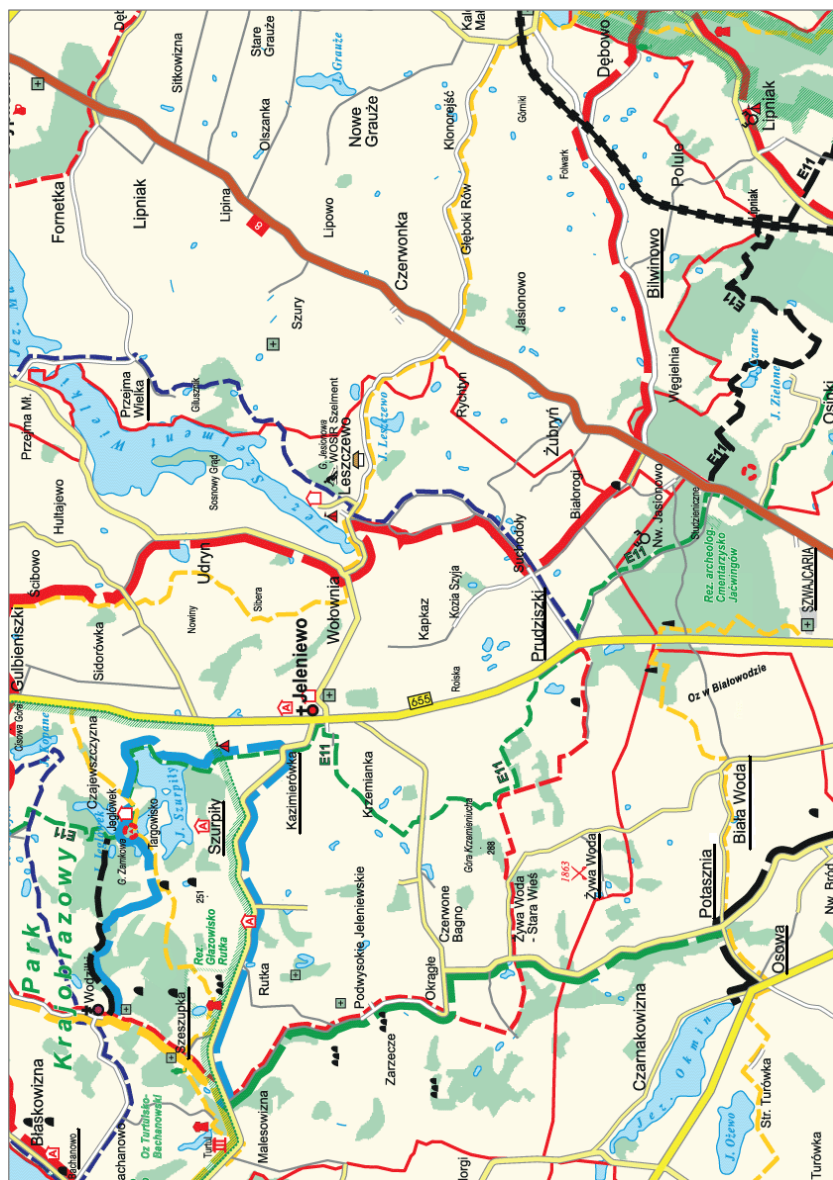
Etapy zasiedlania Pojezierza Suwalskiego przez Jaćwingów

Proces intensywniejszego zasiedlania Pojezierza Suwalskiego przez Jaćwingów rozpoczął się dopiero w naszej erze i przebiegał w następujących etapach (głównie na podstawie: BRZOZOWSKI, IWANOWSKA, OKULICZ-KOZARYN, SIEMASZKO 1993, RESZCZYŃSKI, red. 1996, <http://www.suwalszczyzna.com.pl/inform/hist1.htm>):

1. II–III w. n.e. – karczowanie puszczy i zakładanie osad w górnym dorzeczu Czarnej Hańczy, czyli na terenie Jaćwieży Właściwej. Jej centrum plemienne znajdowało się nad rzeką Kamionką – w Osinkach i w Szwajcarii (obecnie rezerwat „Cmentarzysko Jaćwingów”) (patrz rys. 1). O wysokim poziomie rozwoju plemienia może świadczyć jego udział w handlu na Szlaku Bursztynowym, który wiódł do Rzymu, gdzie pojawiła się w zapiskach Ptolemeusza nazwa Sudovia. W okresie wpływów rzymskich (I–IV w.) miał miejsce złoty wiek kultury Prusów i Jaćwingów. Dowodem na to są ślady masowego wytopu żelaza z rud darniowych (m.in. w Osinkach) oraz używania broni i narzędzi żelaznych. Z okresu II–IV w. rozpoznano na Suwalszczyźnie i wschodnich Mazurach ponad 20 cmentarzysk kurhanowych.

2. V–VI w.n.e. – wzrost zaludnienia na obszarze pomiędzy Szurpiłami, Jeleniewem a Suwałkami, ale także na Litwie i Łotwie – związany z napływem Bałtów wypychanych przez Słowian z Polesia i górnego Naddnieprza. Na nowe, bardziej obronne centrum plemienne włości Cresmen wybrano znowu Górę Zamkową. Jej szczyt wyrównano, przeznaczając na majdan, zabezpieczony wałem o konstrukcji przekładkowej (warstwy pni drzew, faszyny, kamieni zasypane żwirem i obłożone gliną). Po wewnętrznej stronie wału zbudowano wokół pustego majdanu okolicę z domów mieszkalnych o wymiarach: 6,5 m x 6,5 m. Tak urządzony gród trwał do schyłku VIII lub IX w. W jego rejonie założono trzy osady otwarte. Obok, na Górze Kościelnej, powstał gródek kultowo-refugialny (schronienie) (rys. 1).

3. VII–XII w. – rozwój sieci osadniczej, którą tworzyły wsie i osłaniające je grody. Góra Zamkowa (po kolejnych pożarach) funkcjonowała jako ośrodek kultu. Od X w. wzmacniano jej system obronny – w połowie zbocza zbudowano palisadę drewnianą, zastąpioną w XII w. konstrukcją palisadowo-kamienną o obwodzie 800 m z przycupniętymi po wewnętrznej stronie do zbocza – schronami dla straży i ludu. Zbudowano wiele kopców strażniczych z wieżami obserwacyjnymi i groblę z palisadą w pobliżu wyspy Pustelnia, a od najłatwiej dostępnej południowej strony wykopano wąwóz pomiędzy zatoką Jodel a jeziorem Tchliczysko. Pomiedzy zatoką Jodel a jeziorem Jegłówek u stóp Góry Kościelnej wzniesiono wysoki wał



Rys. 2. Położenie geograficzne najważniejszych obiektów Szlaku Kultury Jąćwingów w okolicy Suwałk (podkreślone)
Źródło: mapa „Turystyka na Suwalszczyźnie” ze strony internetowej Powiatu Suwałki

kamienny. W X w. nawiązano kontakty z Polską, Litwą i Rusią. Jako pierwsi zaczęli je psuć książęta ruscy, którzy podejmowali wyprawy na Jaćwież, prowokując jej akcje odwetowe. Z kolei książęta litewscy wcielali Jaćwingów do swojego wojska i razem najeżdżali na Ruś i Polskę (RESZCZYŃSKI, red. 1996).

4. XIII w. Książęta polscy reagowali na te najazdy poprzez organizację wypraw krzyżowych na Jaćwież. Być może z powodu sporów między chrześcijańskimi jej sąsiadami kończyły się one niepowodzeniem. Wówczas Konrad Mazowiecki w 1226 r. sprowadził do obrony granic Mazowsza Krzyżaków. Ci, po serii wojen i podbojów, rozgromili najpierw zachodnie plemiona Prusów, a w latach 1248–1255 ruszyli wraz z Polakami i Rusinami na Jaćwież. W pierwszej wyprawie koalicyjnej padł Raj (Rajgród), w wyniku czego południowi Jaćwingowie uznali zwierzchność mazowiecko-ruską. Napór Krzyżaków trwał od 1277 r. do 1283 r., kiedy jako ostatnią podbito włość Cresmen. (Jej centrum – Góra Zamkowa w Szurpiłach była oblegana przez osiem miesięcy, a zdobyta przez zdradę kilku wojowników jaćwieskich).

Ocalała z pogromu ludność została uprowadzana do niewoli (np. do Sambii), uciekła na wschód i południe, kryjąc się w przepastnych miejscach, m.in. na Bagnach Biebrzańskich, nazywanych również Jaćwieskimi, np. przez prof. A. Pałczyńskiego w jego pracach z lat 70. (PISARSKA 2010). Krzyżacy, chcąc uniknąć w przyszłości powstań na tych ziemiach, przesiedlili tych Jaćwingów, którzy nie uciekli. Przesiedlenia i emigracja nobilów z terenów jaćwieskich mogły trwać jeszcze kilkadziesiąt lat po 1283 r. (ENGEL, OKULICZ-KOZARYN, SOBCZAK 2009). Warto tu wspomnieć o tym, że z włości Cresmen wywodził się największy wódz Jaćwingów – Skomen. Jego potomek Skirmut wychowywany był na dworze mazowieckim. Jako dorosły powrócił na Jaćwież, gdzie zyskał uznanie za dowodzenie w kilku ostatnich bitwach z Krzyżakami. Po jej upadku wyemigrował do Księstwa Mazowieckiego.

Miejscowości na Szlaku Kultury Jaćwingów¹

Najokazalszymi śladami osadnictwa jaćwieskiego są grodziska zlokalizowane na ogół na wzgórzach o stromych zboczach w otoczeniu jezior, rzek lub obszarów podmokłych. Wygląd grodziska był wymiernym symbolem

¹ Opracowano na podstawie analizy takich źródeł, jak: BRZozowski, Iwanowska, Okulicz-Kozaryn, Siemaszko 1993, Krzywicki, Krzywicka 2004, Mileska 1983, Okulicz-Kozaryn 1993, Sodołski 2011 oraz <http://www.muzeum.suwalki.info/strona>.

siły jego włodarza, ale dom nobila znajdował się najczęściej w sąsiedztwie grodziska. Najważniejszą rolę na Suwalszczyźnie spełniały grodziska Szurpiły i Osinki. Mniejsze znaczenie odgrywały grodziska Przejma Wielka nad jeziorem Szelment Wielki, Żubronajcie k. Krasnopolu, Sudawskie k. Wiżajn i Jegliniec k. Budziska (KRZYWICKI, KRZYWICKA 2004).

Inne obiekty, na podstawie których archeolodzy i historycy wnioskowali o kulturze Jaćwingów, to osady i towarzyszące im cmentarzyska, w tym kurhanowe. Być może inspiracją dla budowniczych kopców kamiennych były głazowiska naturalne, chronione w postaci trzech rezerwatów na terenie SPK (Bachanowo, Łopuchowo, Rutka). Autorka niniejszego artykułu wymienia alfabetycznie miejscowości, w których stwierdzono występowanie osad i cmentarzysk pojaćwieskich: Bachanowo, Biała Woda, Bilwinowo, Brodzie Nowe, Burdyniszki, Dzierwany, Jegłówek, Kazimierówka, Korkliny, Krzywólka, Łumbie, Osinki, Osowa, Płociczno, Potasznia, Prudziszek, Raczki, Smolniki, Suchodoły, Szeszupka, Szwajcaria, Wigry, Żywa Woda.

Rysunek 2 przedstawia miejscowości z najlepiej rozpoznanymi i najokazalszymi obiektami, które mogą tworzyć Szlak Kultury Jaćwingów. Szlak rozpoczyna się w Suwałkach, z których można robić wahadłowe wycieczki piesze, rowerowe bądź motorowe do miejscowości położonych na północny wschód i północny zachód. Dłuższą wycieczkę należy zaplanować z Suwałk przez Prudziszek do Szurpił, a następnie przez SPK do Smolnik i dalej do Wiżajn aż po Sudawskie i Jegliniec k. Budziska przy granicy państwowej z Litwą.

- **Suwałki** – przed odwiedzeniem stanowisk archeologicznych warto zwiedzić Muzeum Okręgowe przy ulicy T. Kościuszki 81. Jego zaczątkiem był utworzony w 1856 r. Gabinet Płodów Przyrody i Zabytków Archeologicznych. W roku 1908 utworzono Muzeum Ziemi Suwalskiej (archeologia, historia i sztuka) (ENGEL 2001). Szczególnie cenne zbiory prezentowane są w dziale „Pradzieje Suwalszczyzny i wschodnich Mazur”. Liczne eksponaty (60 tys.) pochodzą nawet z paleolitu i mezolitu. Muzeum Okręgowe współpracuje z: Klubem Archeologicznym, który działa od 1977 r., Bractwem Jaćwingów, które rozwija archeologię doświadczalną, prezentowaną na corocznym Festynie Archeologicznym w Szwajcarii, leżącej w północnym krańcu Suwałk. Suwalskim Stowarzyszeniem Miłośników Historii „Penetrator” – jego członkowie poszukują przede wszystkim pamiątek militarnych z okresu I i II wojen światowych, ale przy okazji udało się im odkryć sporo zabytków archeologicznych, co przyczyniło się do pogłębienia znajomości prehistorii Suwalszczyzny. Regionalny Ośrodek Kultury i Sztuki w Suwałkach organizuje co roku

na przełomie czerwca i lipca Międzynarodowy Festiwal Muzyczny „Wiosło Jaćwinga” (rock, blues, jazz).

- **Szwajcaria** – znajduje się tu jedno z największych cmentarzysk Jaćwingów z okresu od III do VII w. (zbadane w latach 1955–1966); należało ono do mieszkańców Osinek. Częściowo zalesiony teren o powierzchni 4,12 ha leżący na wysokiej skarpie nad podmokłą doliną posiada od 1959 r. status rezerwatu archeologicznego (rys. 2). Znajdują się tu kamienne kurhany sypane nad grobami – okrągłe kamienne usypiska o średnicy od 6 do 30 m i wysokości do 0,5 m. Każdy ze 130 kurhanów składa się z kilku warstw kamieni. Znaleziono tu pochówki ciałopalne i szkieletowe, wyposażone w ozdoby (kolce z paciorków szklanych, naszyjniki, zapinki i bransolety), narzędzia, naczynia i broń (groty oszczepów, okucia tarcz), elementy uprzęży konia (ostrogi i kute z brązu uzdy importowane z zachodnich prowincji rzymskich). Najokazalsze i bogato wyposażone kurhany (w miecze, pasy ze złoceniami, oszczepy inkrustowane srebrem) wzniesiono książętom. Jednym z najciekawszych pochówków jest grób rolnika z II w. z: piłą – gałęzówką, siekierą i radłem, które jest dla tamtego okresu unikatowe na ziemiach polskich, a typowe dla zachodnich prowincji rzymskich.

Co roku, na początku lipca, począwszy od 1999 r., w pobliżu rezerwatu archeologicznego w Szwajcarii organizowany jest przez Muzeum Okręgowe Festyn Archeologiczny (największa tego typu impreza na wschód od Biskupina). Jest on finansowany z projektu LT-PL/116 Unii Europejskiej pod nazwą „Program Lietuva-Polska 2007–2013. Neighbours in Action”. Ma on charakter warsztatów z archeologii doświadczalnej, w ramach których prezentowane są:

- dawne metody wyrobu odzieży, naczyń, pożywienia, ozdób i broni;
- obrzędy zaślubin, tańce, pogrzeb wodza Jaćwingów, sąd nad czarownicą;
- turniej drużynowy wojów, pokaz łuczniczy, walki wojów z Rusinami i Krzyżakami.

Sympatycznym akcentem jest organizowanie dla uczestników festynu zawodów sprawnościowych pt. „Najsilniejszy człowiek średniowiecza”, podczas których realizuje się takie konkurencje, jak: rzut kamieniem na odległość, przerzucanie bala za siebie na odległość, trzymanie topora na wyprostowanej ręce (na czas), przeciąganie liny, biegi itp.

Program rozwoju kultury miasta Suwałki na lata 2005–2010 zakładał w punkcie 2.13. powstanie „Centrum Kulturowego – Cmenta-

rzysko Jaćwingów, łączącego środowisko przyrodnicze i kulturowe z budową zaplecza wystawienniczego, rekreacyjnego i gastronomicznego przy wykorzystaniu ścieżek dydaktycznych oraz miejsc do organizacji imprez plenerowych”. Na razie udało się postawić nową tablicę informującą o cmentarzysku.

- **Osinki** – znajdują się tu grodzisko i trzy osady oraz cmentarzysko kurhanowe z okresu II–VII w. Wzgórze, zwane Zamczyskiem ma dobre położenie obronne, szczególnie od południa i wschodu (wysokość względna między wierzchowiną a podstawą wzgórza wynosi 30 m oraz zabagniona dolina strumienia będącego źródłem rzeki Kamianki). Od północy grodzisko miało zabezpieczenia ze względu na najłatwiejszą dostępność (wysokość względna – 10 m). Niewielki owalny majdan grodziska utworzono na sztucznie wyrównanej platformie. Posiadał on zabezpieczenie w postaci dwóch wałów zaporowych o wysokości do 2 m oraz fos między majdanem i obu wałami. Stwierdzono tu również ślady po dwóch palisadach oraz po budowlu drewnianej na szczycie (miejsce kultu, a jednocześnie refugium – schronienie).
- Osinki stanowiły centrum plemienia osiadłego w górnym dorzeczu Czarnej Hańczy, o czym świadczą znaczna wielkość i liczba (kilkanaście) jednodworczych zagród. Jeden z budynków o konstrukcji słupowej miał 9 m długości i 5,5 m szerokości i był podzielony na trzy izby z paleniskami. Pod budynkiem znajdowała się piwnica, a wokół istniały maskowane sitowiem i darnią jamy do przechowywania żywności. W okresie wędrówki ludów (IV–V w.) cała rozbudowana struktura osadnicza w dorzeczu Czarnej Hańczy uległa rozkładowi, osiedle w Osinkach strawił pożar, a okoliczne cmentarzyska zostały zaniechane.
- **Bilwinowo** – cmentarzysko kurhanowe z V–VI w., większe niż w Szwajcarii.
- **Wigry** – na miejscu obecnego klasztoru znajdował się najprawdopodobniej gródek refugialny podobny do tego z Osinek.
- **Osowa** – 1 km na zachód od rzeki Czarna Hańcza znajduje się cmentarzysko kurhanowe z III–IV w. oraz osada z trzema zagrodami rodzinnymi nad jeziorem Okmin.
- **Prudziszki** – przy drodze do wsi Suchodoły położone jest cmentarzysko kurhanowe typu prudziskiego (składanie spalonych szczątków zmarłych w popielnicach już bez wyposażania w ozdoby i broń, co świadczyło o zamianie w rytuale pogrzebowym).
- **Żywa Woda** – cmentarzysko kurhanowe.

- **Szurpiły**, 15 km od Suwałk – największy w regionie „kompleks osadniczo-obronny Jaćwingów, położony na gruntach wsi Szurpiły, Czajewszczyzna i Wodziłki” (rys. 1).

Szurpilska Góra Zamkowa to wzgórze moreny czołowej (RÓŻYCKA, KAFTAN, PIORUŃSKA 1986), otoczone jeziorami: Jodel (zato-ka jeziora Szurpiły), Kluczysko i Jegłówek (połączony z Jegłowiecz-kiem). Szczyt góry sięga 228,1 m n.p.m. i wznosi się 45 m ponad powierzchnię wymienionych jezior szurpilskich, które mają pocho-dzenie wytopiskowe (RESZCZYŃSKI, red. 1996). Za pośrednictwem strumieni, wypływających z jezior Jegłówek (20,6 ha) i Szurpiły (81 ha), łączą się one z jeziorami spod Cisowej Góry: Kopane, Snoł-da i Udziejek, a następnie z rzeką Szeszupą. Brzegi jezior szurpil-skich są na ogół wysokie, bo otoczone wzgórzami morenowymi, które na wielu odcinkach sąsiadują z krawędzią Zagłębia Sze-szupy. Na jego zboczach występują liczne dolinki i rozcięcia erozyj-ne. We wsiach Jegłówek i kol. Szurpiły znajdują się po dwa duże głązy narzutowe, które są pomnikami przyrody. Roślinność cha-rakterystyczna dla Góry Zamkowej i sąsiednich wzniesień moreno-wych, to las liściasty (głównie grąd), murawy ciepłolubne z suchą łąką pienińską, łąki torfowe oraz zarośla nadwodne (np. wokół wysp jeziornych, z których jedna jest kemem – Pustelnia na jeziorze Szurpiły), a druga ozem (na jeziorze Jegłowieczek) (RESZCZYŃSKI, red. 1996). Ze stoków i szczytu Zamkowej Góry pomimo jej części-o-wego zalesienia, roztaczają się wspaniałe widoki na krajobraz dużego obszaru – ku północy na jeziora Jegłówek z wyspą i Jegłó-wieczek; ku południowemu wschodowi na zatokę Jodel (Czarne) i wyspę Pustelnię należące do jeziora Szurpiły; ku południowemu zachodowi na jeziorze Tchliczysko (Kluczysko), a pomiędzy jezio-rami – na pola z wałami moren czołowych i moreny spiętrzonej, taras kemowy oraz zalesioną Górę Kościelną i Górę Cmentarną.

W skład zespołu osadniczego w Szurpiłach wchodziły (rys. 1):

- grodzisko na Górze Zamkowej z systemem fortyfikacji, który tworzyły wały obronne na zboczach (pozostał zarys trzech ich pierścieni), zasieki oraz strażnice na kopcach przeciwleg-łych brzegów jezior i na ich wyspach; duży majdan Góry Zamkowej był wolny od zabudowy; domy przez pewien ok-res stały wzdłuż wałów. Po pożarze w VII lub VIII w. nie zo-stały odbudowane, więc Góra Zamkowa odgrywała jedynie rolę ośrodka kultu (paleniska otoczone kręgami z kamieni);
- gródek kultowo-refugialny na Górze Kościelnej (święty krąg + ewentualnie święty gaj – wyznaczony przez naturę dwoma

głazami), na którym Litwini w końcu XIV w. postawili drewnianą kaplicę (pierwszy obiekt chrześcijański na Suwalszczyźnie) (OKULICZ-KOZARYN 1993);

- cmentarzysko wczesnośredniowieczne (ciałopalne) na Górze Cmentarnej;
- kilka osad otwartych (od wczesnej epoki żelaza po XIII w.) w rejonie: 1) Targowiska – skupisko 7–9 jednodworczych zagrod z okresu od VI do końca XIII w.; było to osiedle rzemieśnicze, po którym odkryto ślady wytwórczości kowalskiej, złotniczej i ceramicznej, a także narzędzia, broń i ozdoby (MIAŁDUN, MIRKOWSKA 2001); 2) Jegłówka (folwark rządowy z XIX w.); 3) Kazimierówki (osada wielodworcza);
- dwa cmentarze kurhanowe (IV–VII w.) na zachód od wsi Szurpili: 1) 800 m za szkołą, 2) za górą zwaną Łysocha (MILESKA 1983);
- osiedle obronne w Wodziłkach (wczesna epoka żelaza).

Najważniejsze dla systemu obronnego były Góra Kościelna i Góra Cmentarna, które stanowiąc zwieńczenie rozległego wału morenowego zamykały dostęp do grodziska od wschodu. Szurpiliński system obronny doskonalono ze względu na liczne najazdy wrogów, dostosowując się do warunków topograficznych, fortyfikując wsie i gródki oraz budując dodatkowe wały i przesieki w postaci ściętych drzew z zastrzonymi gałęziami.

Według OKULICZA-KOZARYNA (1993), system obrony Góry Zamkowej nie ma analogii w tej części Europy i dlatego konieczna jest „pieczołowita opieka konserwatorska tego jednego z ważniejszych zabytków przeszłości Suwalszczyzny”. Obecny wygląd Góry Zamkowej jest wynikiem przekształceń antropogenicznych powstałych w średniowieczu oraz w XX w., kiedy budowano tu rowy strzeleckie i tworzone stanowiska ogniowe (ENGEL, OKULICZ-KOZARYN, SOBCZAK 2009). Zdaniem autorki niniejszego artykułu kompleks Góry Zamkowej powinien uzyskać status rezerwatu krajobrazowo-kulturowego.

- **Szeszupka**, poniżej Wodziłek – dwa kurhany pojaćwieskie.
- **Dzierwany**, dwa małe grodziska.
- **Smolniki**, ślady osad (budynków, jam odpadkowych, naczyń, narzędzi).
- **Sudawskie k.** Wiżajn, niewielkie, częściowo porośnięte grodzisko.
- **Jegliniec k.** Budziska (20 km na północny wschód od Suwałk) – grodzisko z jednej strony strome, z innych łagodne, częściowo porośnięte drzewami; należało do włości Kirsnowa.

Współcześni mieszkańcy Suwalszczyzny mają pozytywny stosunek do kultury Jaćwingów; ich niektórzy wodzowie stanowią wzór waleczności w obronie swej ziemi przed krzyżacką zaborczością. Prezydent przyznaje corocznie „Włócznię Jaćwingów” jako nagrodę za wkład w rozwój miasta Suwałki.

Badania naukowe stanowisk pojaćwieskich

Archeolodzy i historycy interesowali się Jaćwieżą od połowy XIX w. Pierwszymi autorami wskazującymi na mnogość zabytków archeologicznych Suwalszczyzny byli:

1. Budzyński – swe badania amatorskie prowadził od 1857 r., odkrywając m.in. cmentarzyska w Białej Wodzie, Potaszn, Szwjacji, Osowej, Żywej Wodzie.
2. Połujński – jego dzieło z 1859 r. pt. *Wędrówki po guberni augustowskiej w celu naukowym odbyte* stanowi swoisty przewodnik po historii, geografii oraz etnografii Suwalszczyzny.
3. Osipowicz, który wydał w 1867 r. opis inwentaryzacyjny pt. *Pobieżny rzut oka na niektóre zamczyska i tzw. góry sypane w okolicy Suwałk*.
4. Kamiński, który jest autorem dwóch prac: *Jaćwież. Terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne* (1953 r.) oraz *Materiały do bibliografii archeologicznej Jaćwieży od I do XIII w. n.e.* (1956 r.).

Badania kompleksowe Jaćwieży zapoczątkował dopiero w 1941 r. szwedzki językoznawca K. O. Falk. Ponowne odkrycie jej prehistorii i dziejów nowożytnych było zasługą Kompleksowej Ekspedycji Jaćwieskiej (1959–1965) kierowanej przez prof. J. Antoniewicza i prof. K.O. Falka. Od 1981 r. badania prowadził tu Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego pod opieką prof. J. Okulicza-Kozaryna.

7. Projekt Unii Europejskiej „Wakacyjne Wioski Bałtów”

Zostanie on zrealizowany w Polsce, Litwie, Łotwie i Estonii. Jedną z takich wiosek ma powstać nad Jeziolem Pobondzie w gminie Rutka – Tartak. Będzie ona składać się z dwóch części: dydaktyczno-rekonstrukcyjnej oraz komercyjnej (pole namiotowe, hotel, gastronomia). Projekt ten powinien być wspierany merytorycznie przez specjalistów od kultury Bałtów oraz przez krajoznawców tak, aby służył wzrostowi świadomości o różnorod-

ności kulturowej Europy, podobnie jak Szlaki Wikingów i Normanów oraz Celtów. Niezależnie od wspomnianego projektu, w Oszkiniach k. Puńska zorganizowano osadę jaćwiesko-pruską ze spaniem w drewnianej chacie na sianie, pod przykryciem ze skór zwierzęcych, z pożywieniem przygotowywanym na kamiennym palenisku.

8. Zakończenie

Jaćwingowie zakotwiczyli się na kilka wieków w krajobrazie rajsko malowniczej Suwalszczyzny, co było wyrazem ich ubóstwienia fenomenów przyrody. Jako świetni terenoznawcy potrafili wybrać na swe siedziby miejsca o naturalnej obronności, które dodatkowo fortyfikowali. Odwiedzenie przynajmniej części wymienionych tu miejscowości może przyczynić się do tego, że będziemy większym szacunkiem darzyć pionierów osadnictwa za ich intuicję, wyobraźnię i orientację przestrzenną oraz waleczność w obrobie swej ziemi.

Przybliżenie w tym opracowaniu wiedzy o kulturze Jaćwingów, zasięgu jej oddziaływania w przeszłości oraz o istnieniu obecnie tego śladów, winno być traktowane jako wstępny etap wyznaczania polskiego – suwalskiego odcinka Szlaku Jaćwingów. Jego wytyczenie oraz przygotowanie syntetycznego przewodnika do niego byłoby cenną pomocą dla nauczycieli i krajoznawców. Wielu z nich chce realizować ścieżkę edukacyjną pt. „Edukacja regionalna – dziedzictwo kulturowe w regionie”. O jej obligatoryjności w odniesieniu do szkół mówi rozporządzenie MEN z 15 lutego 1999 r. Nieustannie należy pamiętać o tym, że warunkiem zachowania jakiegokolwiek kultury jest przekaz o niej, a niewątpliwie kultura Jaćwingów, głównie rolników, a zarazem wojowników, broniących swej rajsko pięknej ziemi, na taki zasługuje.

BIBLIOGRAFIA

- BRZOZOWSKI J., IWANOWSKA G., OKULICZ-KOZARYN J., SIEMASZKO J., 1993, *Dzieje zasiedlania Suwalszczyzny od epoki kamienia do wczesnego średniowiecza*, [w:] *Przewodnik LXIV Zjazdu Polskiego Towarzystwa Geologicznego na Ziemi Suwalskiej*, PTG, Warszawa.
- ENGEL M., 2001, „Wielkie pole do zbierania plonów” – krótka historia poszukiwań i badań archeologicznych na Suwalszczyźnie do wybuchu II wojny, „Z Otchłani Dziejów”, nr 4.
- ENGEL M., OKULICZ-KOZARYN J., SOBCZAK C., 2009, *Warowna siedziba jaćwieskiego nobila Szurpy. Architektura obronna kompleksu osadniczego w Szurpiałach*, [w:] *Bałtowie i ich są-*

- siedzi. *Marian Kaczyński in memoriam*, A. Bittner-Wróblewska, G. Iwanowska (red.), Państwowe Muzeum Archeologiczne, Warszawa.
- <http://www.muzeum.suwalki.info/strona>; 26.07.2011.
- <http://www.ojczyzna-suwalczyzna.pl/archo.html>; 26.07.2011.
- <http://www.photopodlasie.com/index>; 26.07.2011.
- <http://www.suwalczyzna.com.pl/inform/hist1.htm>; 26.07.2011.
- KAMLER M., 2000, *Europa. Regiony i państwa. Leksykon*, PWN, Warszawa.
- KONDRACKI J., 1988, *Geografia fizyczna Polski*, PWN, Warszawa.
- KOWALCZYK-HEYMAN E., 2009, *Szurpiły – gród i jego nazwa. Z dziejów granicy litewsko-krzyżackiej*, [w:] *Bałtowie i ich sąsiedzi: Marian Kaczyński in memoriam*, A. Bittner-Wróblewska, G. Iwanowska (red.), Państwowe Muzeum Archeologiczne, Warszawa.
- Kraina Hańczy. XXX lat Suwalskiego Parku Krajobrazowego. Materiały konferencyjne, 2007, Stowarzyszenie Miłośników SPK, Turtul.
- KRZYWICKI T., KRZYWICKA K., 2004, *Suwalczyzna. Mapa tras rowerowych 1:100 000*, Wyd. S. Kryciński.
- MIAŁDUN J., MIRKOWSKA I., 2001, *Wybrane grodziska Jaćwingów widziane z lotu ptaka*, „Z Otchłani Dziejów”, nr 4.
- MILESKA M.I., 1983, *Słownik geograficzno-krajoznawczy*, PWN, Warszawa.
- OKULICZ-KOZARYN J., 1993, *Szurpiły – zespół śladów osadnictwa z czasów od III w.p.n.e. do XIII w. n.e.*, [w:] *Przewodnik LXIV Zjazdu PTG na Ziemi Suwalskiej*, PTG, Warszawa.
- PISARSKA B., 2010, *Suwalski Park Krajobrazowy jako teren edukacji przyrodniczo-kulturowej z dominantą geomorfologiczno-archeologiczną*, [w:] *Między dawnym a nowym – na szlaku humanizmu. Księga pamiątkowa z okazji 70. rocznicy urodzin Profesora Zygmunta Józefa Przechodzenia*, F. Kampka (red.), Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
- RESZCZYŃSKI K.(red), 1996, *Ścieżka poznawcza na Górę Zamkową*, Studio OP-ART, Suwałki.
- RÓŻYCKA W., KAFTAN J., PIORUŃSKA K., 1986, *Charakterystyka rzeźby i procesów morfogenetycznych w obszarze Suwalskiego Parku Krajobrazowego i ich związki z funkcjonowaniem fizjocenozy*, IKŚ-IGPiK, Warszawa.
- SODOLSKI M., 2011, <http://www.kamienne.org.pl/kamienne/prusy.htm>; 26.07.2011.
- TASIOR D., 2011, *Znaleziska archeologiczne Suwalskiego Stowarzyszenia Miłośników Historii*.
- Wielka encyklopedia PWN*, t.12, 2002, PWN, Warszawa.
- WRÓBLEWSKI K., MICH S., 2010, „Kibiń A.S., 2008, *Jaćwingowie w X–XI w. Bałtyjskie plemię czy bractwo brzegowe*, „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana, nr 2”, „Pruthenia”, t. 5.